RECEPTAREA OPEREI LUI JOSEPH CONRAD (1857-1924) LA NIVELUL TRADUCERILOR

CZU: 81`255.4=00:821.111-3 DOI:10.5281/zenodo.6501644

Ecaterina CRECICOVSCHI
Universitatea de Stat din Moldova
ORCID: 0000-0002-1997-939X

Receptarea lucrărilor lui Joseph Conrad la nivelul traducerilor este un argument firesc care se impune în prezentul studiu, necesitatea investigării problemei date în Est şi în Vest fiind determinată, în primul rând, de intenţia de a tatona terenul pentru a afla dacă neoromantismul şi modalităţile narative de reprezentare ale lui s-au numărat printre prerogativele criticilor din literatura receptoare. În acest scop vom recurge la modelul de cercetare propus de S. Pavlicencu în *Receptarea literaturii spaniole în spaţiul cultural românesc* (1995) care implică: 1) receptarea la nivelul traducerilor, ce răspunde instanţei cititorului comun; 2) receptarea la nivelul interpretării critice, incluzând lucrările cercetătorilor şi criticilor din literatura receptoare despre literatura emiţătoare; 3) receptarea prin creaţii originale, când receptorul este, la rândul lui, producător de opere inspirate din literatura emiţătoare sau care abordează teme sugerate de aceasta. Deşi este evident că receptarea la nivelul interpretărilor critice este suficientă pentru a lămuri întrebarea formulată, nu le vom ignora şi pe celelalte două pentru a avea o viziune complexă asupra ei. Dintre ţările unde a fost receptată opera lui J. Conrad, vom face referinţă, cu precădere, la Polonia, Rusia, România, Marea Britanie şi SUA.

Luând în consideraţie reacţiile împărţite ale polonezilor faţă de realizările compatriotului lor, urmează să stabilim mai întâi cum au fost receptate creaţiile conradiene în ţara sa de baştină. La nivelul traducerilor, se atestă că prima (este vorba de romanul *Proscrisul din Arhipelag* (1896)) a fost realizată în 1897, căreia i-a urmat altele. J. Conrad, însă, nu era mulţumit de calitatea lor.

Cuvinte-cheie: *receptare, neoromantism, traduceri, model de cercetare, instanța cititorului comun, literatura receptoare, literatura emițătoare, spațiu cultural polonez.*

THE WORKS OF JOSEPH CONRAD (1857-1924) IN TRANSLATION

Joseph Conrad's work reception at the translation level is an obvious argument in the present study, while the need to investigate the problem in the East and the West was prompted primarily by the intention to find out whether Neoromanticism and its narrative representation were among the prerogatives of the critics in the receiving literature. Hence, the article will resort to the research model proposed by S. Pavlicencu in *The Reception of Spanish Literature in the Romanian Cultural Background* (1995) which involves: 1) reception at the level of translations; 2) reception at the level of critical interpretation; 3) reception through original creations. Although the reception of critical interpretations is enough to clarify the major concern, the present discourse will not ignore the other two to have a complex view of it. Among the countries where J. Conrad's work was received, the study will refer, in particular, to Poland, Russia, Romania, Great Britain and the USA.

Taking into account the divided reactions of the Poles to the achievements of their countryman, this work will first determine how Conradian creations were received in his native country. At the level of translations, it is claimed that the first one (it is about the novel *An Outcast of the Islands* (1896)) which was made in 1897, was followed by others. J. Conrad, though, was disappointed about their quality.

Keywords*: reception, Neoromanticism, translations, research model, common reader instance, receiving literature, sending literature, Polish cultural background.*

Receptarea lucrărilor conradiene este un argument firesc care se impune în prezentul studiu, necesitatea investigării problemei date în est şi în vest fiind determinată, în primul rând, de intenţia de a tatona terenul pentru a afla dacă neoromantismul şi modalităţile narative de reprezentare ale lui s-au numărat printre prerogativele criticilor din literatura receptoare. În acest scop vom recurge la modelul de cercetare propus de S. Pavlicencu în *Receptarea literaturii spaniole în spaţiul cultural românesc* (1995) care implică: 1) receptarea la nivelul traducerilor, ce răspunde instanţei cititorului comun; 2) receptarea la nivelul interpretării critice, incluzând lucrările cercetătorilor şi criticilor din

literatura receptoare despre literatura emiţătoare; 3) receptarea prin creaţii originale, când receptorul este, la rândul lui, producător de opere inspirate din literatura emiţătoare sau care abordează teme sugerate de aceasta. Deşi este evident că receptarea la nivelul interpretărilor critice este suficientă pentru a lămuri întrebarea formulată, nu le vom ignora şi pe celelalte două pentru a avea o viziune complexă asupra ei. Dintre ţările unde a fost receptată opera lui J. Conrad, vom face referinţă, cu precădere, la Polonia, Rusia, România, Marea Britanie şi SUA.

Luând în consideraţie reacţiile împărţite ale polonezilor faţă de realizările compatriotului lor, urmează să stabilim mai întâi cum au fost receptate creaţiile conradiene în ţara sa de baştină. La nivelul traducerilor, se atestă că prima (este vorba de romanul *Proscrisul din Arhipelag* (1896)) a fost realizată în 1897, căreia i-a urmat altele. J. Conrad, însă, nu era mulţumit de calitatea lor. Întrebat în 1914 dacă îi plac versiunile în poloneză ale creaţiilor sale, scriitorul a ripostat: „O, nu! Niciodată nu mi s-a cerut permisiunea ca ele să fie traduse şi mai mult decât atât, ele sunt traduse foarte rău în poloneză. Este o tortură adevărată pentru mine să citesc în limba maternă ceva scris în engleză. Pentru că ştiu poloneza şi franceza bine. Iar traducerile în poloneză sunt aşa de neglijente, greşite faţă de original. În timp ce traducerile în franceză sunt ireproşabile, cele în poloneză o să mă irite întotdeauna. Luaţi, spre exemplu, acest fragment dintr-o revistă din Lwow. Teribil! Teribil pur şi simplu! Chiar şi cuvântul „malaiez" este tradus „negru mic"...[1, p. 49]. Inexactităţi de acest gen au fost remarcate şi de unii polonezi care manifestau interes pentru creaţia lui J. Conrad, printre care scriitoarea M. Dobrowska, ea observând fenomenul, în special, în titlurile traduse ale romanelor conradiene, precum şi ale studiilor dedicate autorului. Există, indiscutabil, traduceri reuşite, fiind acceptat unanim că principala şi cea mai bună traducătoare a prozei conradiene este Aniela Zagorska – nepoata scriitorului. Cât priveşte ediţia completă a opusului conradian (în 27 volume), ea apare în Polonia abia în anii 1972-74. La nivelul studiilor critice, receptarea lui J. Conrad trece prin mai multe etape. Astfel, anul 1925 marchează o reevaluare a importanţei scriitorului în spaţiul cultural polonez, ostilitatea iniţială cedând poziţiile unei consideraţii înduioşătoare, criticii polonezi începând să se preocupe de aspecte variate ale formulei „Conrad şi Polonia" [1, p. 38]: patriotismul autorului, viziunile lui politice, legăturile cu tradiţia poloneză etc. În timpul ocupaţiei naziste, care a durat 6 ani, J. Conrad este interzis, cu toate că anume în acea perioadă romanul *Lord Jim* a însufleţit tinerii din rândurile partizanilor, iar în anii 50-55 apare pe lista neagră a Poloniei staliniste. Anul 1957 este un an de cotitură – este anul când interesul pentru J. Conrad în Polonia reînvie la cote maxime, anul când sub ospiciile Academiei de Ştiinţe din Polonia, a Uniunii scriitorilor polonezi şi a Penclub-ului polonez este sărbătorit Centenarul lui Conrad la Varşovia la care sunt invitaţi oaspeţi notorii ca R. Curle, J. Baines, Dr. I. Vidan ş.a., anul când ies de sub tipar noi ediţii ale lucrărilor conradiene şi când cele mai cunoscute periodice din ţară publică articole şi recenzii dedicate creaţiei scriitorului de origine poloneză. Este semnificativ că evenimentul a fost celebrat şi de Uniunea scriitorilor polonezi de peste hotare prin editarea unei antologii, tot în acelaşi an la Londra cu titlul *Conrad Zywy* („Conrad trăieşte"). Volumul cuprinde un material critic important despre stereotipurile politice ale lui J. Conrad, legătura autorului cu mişcarea literară „Polonia tânără", problema naţionalităţii lui duble, atitudinea sa faţă de Dostoievski, Tolstoi, Turgheniev, scrisorile tatălui său, cele 18 scrisori nepublicate către J. Galsworthy etc. Relevante sînt în contextul dat şi eseurile de la Simpozionul dedicat lui Conrad, publicate în 1958 în *Neophilological Quaterly*. Aici prezintă interes contribuţiile polonezilor W. Chwalewik despre asocierea creaţiei conradiene cu patru şcoli principale din arta literară: umanismul realist din secolul al XVIII-lea; poezia romantică din secolul al XIX-lea; naturalismul de la sfârșitul secolului al XIX-lea; estetismul finisecular; a lui S. Helsztynski despre J. Conrad – omul şi creatorul; a lui W. Tarnowski despre latura creatoare a

minţii şi operei lui J. Conrad; ale Rozei Jablkowska despre studiile dedicate lui Conrad din Marea Britanie şi SUA şi despre studiile poloneze dedicate lui Conrad peste hotare. A. Gillion susţine [1, p. 46], de asemenea, că reevaluarea lui J. Conrad în Polonia se datorează în mare măsură şi reînvierii interesului pentru creaţia tatălui său în anii 57-58. Valoroase pentru receptarea lui J. Conrad la nivelul interpretării critice rămân studiile lui Z. Najder şi a lui Dr. G. Morf, citate în lucrare. Referitor la receptarea operei conradiene la nivelul influenţelor, printre cercetători [2, p. 50] persistă părerea că deşi scriitorul a avut mulţi admiratori (S. Zeromski, M. Kuncevicz, M. Dabrowska ş.a.), n-a avut discipoli, poetica conradiană având o influenţă nesemnificativă asupra prozei poloneze.

Se ştie că atitudinea conradiană faţă de ruşi şi tot ce-i rusesc, cu unele excepţii, era departe de a fi agreabilă, în pofida faptului, în spaţiul cultural rus scriitorul s-a bucurat de popularitate atât printre cititori, cât şi critici încă din timpul vieţii [3, p. 4]. J. Conrad debutează în literatură în 1895, iar prima menţiune despre autor în presa rusă apare deja în 1896, D.M. Urnov semnalând [3, p.3] că pe parcursul timpului toate lucrările finisate ale lui J. Conrad au fost traduse. Mai mult decât atât, acelaşi exeget afirmă [3, p. 81] că după ce romanele conradiene apăreau în Anglia, ele erau imediat traduse şi recenzate în Rusia. Totuşi, reacţiile cititorilor erau diferite. *Negrul de pe „Narcis”,* spre exemplu, s-a bucurat de succes printre cititori, în timp ce *Trăsnaia lui Almayer* nu s-a vândut pur şi simplu, explicaţia fiind că scriitorul „părea straniu, neobişnuit” [3, p. 97], situaţie depăşită ulterior. Dintre traducătorii ruşi care au contribuit la receptarea lui J. Conrad prin intermediul tălmăcirilor pot fi enumeraţi A.V. Krivţova, M.E. Abkina, L. Motîliov, I. Bernştein, E.R. Skvairs ş.m.a. Spre deosebire de Polonia, unde ediţia completă a operelor lui J. Conrad apare doar în a doua jumătate a secolului al XX-lea, în Rusia, această ediţie, în 10 volume, a apărut sub redacţia lui E. Lann în 1925. La nivelul interpretărilor critice, receptarea creaţiei conradiene în spaţiul cultural rus cunoaşte două etape [4, p. 111-112]. Prima etapă vizează anii 20-30, când cercetătorii sovietici surprind în lucrările lui J. Conrad preocupări ca: degradarea unei personalităţi umane integre (S. Dinamov, 1929), mascarea obiectivă a realităţii coloniale (N. Rîkova, 1933), complexitatea metodei artistice, influenţa literaturii ruse asupra scriitorului (E. Lann, 1924/1929), latura romantică a operei sale şi asocierea lui, alături de R.L. Stevenson, cu neoromanticii englezi (F.P. Şiller, 1937) etc. Observăm că, iniţial, J. Conrad era receptat în lumina artei decadente şi a criticii socialiste, ca, mai târziu, spectrul problemelor elucidate să ia o altă turnură şi să crească simţitor. Fenomenul devine şi mai sesizabil în a doua jumătate a anilor 50, această etapă caracterizându-se prin abordarea multilaterală şi complexă a operei lui J. Conrad. Încep să apară numeroase articole de I.A. Kaşkin, Iu.I. Kagarliţki, B.L. Sucikov, N.Ia. Diakonova, V. Panov, I. Şaitanov, precum şi teze de doctor, axate pe teme ca tendinţele umaniste în opera scriitorului (M.T. Krugleak, 1967), eroul şi conflictul în creaţiile tîrzii ale lui J. Conrad (E.S. Sebejko, 1970), concepţia estetică a autorului în perioada timpurie a activităţii sale (I.A. Voznesenskaia, 1976), subiectul şi compoziţia romanelor conradiene (B.K. Şilinea, 1977), poetica şi problematica prozei scurte (V.V. Ţîbuliskaia, 1982), măiestria artistică la J. Conrad (L.A. Ahmecet, 1986). Concluziile etapei date de receptare a scriitorului în Rusia, aminteşte A.A. Burţev, sunt formulate în studiile lui M.V. Urnov şi D.M. Urnov [4, p. 112]. În acelaşi timp, este important să subliniem că exegeţii menționați şi-au adus un aport considerabil la interpretarea operelor conradiene din perspectiva neoromantismului. De asemenea, a fost elaborată bibliografia studiilor critice ruseşti dedicate lui J. Conrad de Iu.I. Kagarliţki şi publicată în Nr. 1 al revistei ***Conradiana*** (1968). Receptarea lui J. Conrad prin creaţii originale, la fel ca în Polonia, este mai puţin productivă, deşi D.M. Urnov susţine că influenţa conradiană poate fi resimţită la K. Paustovskii [3, p. 112].

Spre deosebire de Polonia şi Rusia, în spaţiul literar românesc, la nivelul traducerilor, J. Conrad a fost receptat relativ mai slab în timpul vieţii şi mult mai intens după trecerea sa în nefiinţă. Afirmaţia lui D. Protopopescu „că a trăit Joseph Conrad, mulţi vor fi aflat la noi din ştirea că nu mai e" [5, p. 123], pare să confirme că, la moartea sa, scriitorul englez de origine poloneză rămânea o personalitate destul de puţin cunoscută în România. G. Vereş observă că primele traduceri din J. Conrad încep să apară în 1927, procesul intensificându-se în perioada interbelică, ca după aceea, să fie întrerupt până în 1964 [6, p. 345]. De atunci şi până în prezent, sau mai exact până în 1996, traducerile au fost reluate, urmând una după alta în succesiune rapidă, printre traducătorii care au familiarizat cititorul român cu opera conradiană numărându-se P. Solomon, T. Arhip, V. Stanciu, A. Ion Deleanu, I. Gologan, V. Ene, Al. Vlad, G. Gafiţa, I. Moroiu, E. Herovanu ş.a. Potrivit opiniilor critice, însă, traducerea prozei conradiene a constituit o sarcină deloc uşoară, prezentând „dificultăţi redutabile", iar scriitorul însuşi etichetat „unul din cei mai problematici autori de tradus", deoarece moşteneşte „retorica frazei voctoriene târzii", „uzează şi abuzează (cum observă John Galsworthy) de bogăţia sinonimiei englezei literare a începutului de secol, într-o încercare temerară de a cupla abstracţiunea şi ambiguitatea unor stări de conştiinţă limită cu detaliile senzoriale cele mai perceptibile", dozează savant termenii, sondează „noi piste pentru iluminarea sensului din interiorul unui stil perfect controlat, lipsit de excese estetizante ..." [7, p. 5] etc. În consecinţă, „nu de puţine ori, romanele lui Conrad considerate cu oarecare uşurinţă drept „aventuri", au eşuat în versiuni româneşti discutabile" [7, *Ibidem*]. M. Jucan nu întârzie să accentueze, cu toate acestea, că excepţia fericită a unor volume traduse de Ticu Arhip, Petre Solomon, Virgil Stanciu, Alexandru Vlad demonstrează contrariul, dar nu reduce „precauţia cu care traducătorul trebuie să se apropie de textul lui Conrad" [7, *Ibidem*]. Probabil aceasta ar fi şi una din multiplele cauze de ce opera lui J. Conrad n-a fost tradusă integral în România până acum, prioritate acordându-se romanului şi mai puţin prozei scurte sau corespondenţei scriitorului. În planul receptării lui J. Conrad la nivelul interpretărilor critice, pot fi distinse câteva categorii de studii. Una dintre ele ar fi diversele ediţii periodice – *Lupta, Gândirea, Curentul, Viaţa, Adevărul literar şi artistic, Dimineaţa, Tribuna* ş.a. unde opera conradiană este comentată prin prisma unui nod de probleme ca locul ei în contextul înfloririi romanului englez (C. Petrescu, 1921), atitudinea politică a lui J. Conrad (B. Brănişteanu, 1925), problema limbilor în care se poate afirma un scriitor (T. Şoimaru, 1926), legătura ei cu literatura exotică (C. Petrescu, 1928), psihologia creaţiei (P. Zarifopol, 1931), includerea lui J. Conrad printre autorii de cărţi cu subiecte „marine" (N. Papatanasiu, 1943). Relevant în contextul dat este şi interviul acordat de L. Rebreanu din *Adevărul literar şi ştiinţific* (1926), care atestă că prozatorul român a manifestat interes pentru J. Conrad, pe care „crede ... că l-a citit în întregime". Altă categorie de studii critice include prefeţele şi postfeţele ce însoţesc traducerile, valoroase fiind cele ale lui P. Solomon, M. Pădureleanu, Al. Vlad, M. Bogdan. Semnificative la acest capitol sînt şi articolele din monografii şi studii concrete, precum cele ale lui D. Protopopescu, A. Bălu, G. Vereş, I. Cazan, M. Pillat. Nu în ultimul rând trebuie consemnate tezele de doctor: *Viziune şi tehnică în opera lui Joseph Conrad* (I. Galea, 1976), *Tehnica narativă în lucrările lui H. James, J. Conrad şi a V. Woolf* (C. Piticari, 1989), *Călătorie în propriul întuneric al omului. Joseph Conrad şi Saul Bellow* (R. Tal, 1994), *Ironia la Joseph Conrad, James Joyce şi John Fowles. Proza scurtă*(L. Constantinescu, 1996), *Voci şi limbi: Henry James, Joseph Conrad, Stephen Crane, Ford Madox Ford* (C. Chevereşan, 1998). În comparaţie cu România, în Republica Moldova receptarea lui J. Conrad se află practic într-un con de umbră, referinţele critice sînt episodice, iar creaţia prozatorului este cunoscută doar cititorului avizat, din mediul universitar sau academic, şi aproape străină cititorului simplu, deşi toate traducerile româneşti existente se găsesc în bibliotecile noastre. Un fapt

îmbucurător este, totuşi, că în ultimul timp Ambasada Poloniei de la Chişinău în colaborare cu Biblioteca Naţională au organizat o serată (2004) şi o expoziţie (2007) dedicate lui J. Conrad, contribuind, la rândul lor, la popularizarea vieţii şi operei scriitorului în ţară.

În timp ce receptarea lui J. Conrad la nivelul creaţiei originale este departe de a fi impunătoare în spaţiile culturale polonez, rus şi românesc, în cel anglo-saxon asistăm la o situaţie totalmente opusă, lucrările conradiene influențând considerabil, după cum am mai remarcat şi anterior, numeroşi autori englezi (F.M. Ford, G. Greene, W.S. Maugham, M. Lowry) şi americani (F. Scott Fitzgerald, E. O'Neill, E. Hemingway, W. Falkner, P. Theroux, W.S. Burroughs, R. Ellison). Şi la nivelul interpretărilor critice, realizările vestului la capitolul respectiv le depăşesc numeric pe cele din est, cum e şi firesc, de altfel, J. Conrad bucurându-se de studii variate şi multiple. Trebuie precizat, pe de altă parte, că, la fel ca în est, receptarea lui J. Conrad în vest n-a fost lipsită de întreruperi. Chiar după moartea sa, reputaţia scriitorului înregistrează un declin vădit şi abia în anii 40 se dă startul unei etape noi în evoluţia aprecierilor la adresa lui J. Conrad, poziţia sa în literatură consolidându-se definitiv de această dată, iar numele scriitorului începând să fie vehiculat în critica academică şi mai rar în eseul impresionist [8, p. 248]. De asemenea, în deceniile ce au urmat, atât lucrările conradiene „principale", cât şi cele „minore" au fost supuse unei investigaţii extinse, intense şi exhaustive. Specific receptării lui J. Conrad în spaţiul cultural anglo-saxon este şi faptul că studiile critice despre autor reflectă modele critice curente. În această ordine de idei, constatăm că anii 30-40 marchează restabilirea reputaţiei conradiene graţie cercetărilor lui E. Crankshaw, M. Bradbrook şi F.R. Leavis în Anglia şi ale lui J.D. Gordan, M.D. Zaubel în America. În anii 50 este în plină desfăşurare „reevaluarea academică serioasă" [8 p. 249], printre factorii care au impulsionat-o numărându-se preocupările postbelice, critica universitară, noua critică etc. Critica din anii 60-70 continuă discuţia argumentelor lansate de Th.C. Moser şi A.J. Guerard vizavi de latura psihologică a creaţiei lui J. Conrad, dar este influenţată şi de abordarea arhetipală a lui N. Frye, expusă în *Anatomy of Criticism* („Anatomia criticii", 1957). Preocupări prioritare la etapa respectivă devin viziunile filosofice şi politice ale autorului, legătura sa cu ideologiile dominante din secolul al XIX-lea, formaţia sa continentală. Tot acum, tezele de doctor elaborate în SUA scot în evidenţă deficienţele textului conradian, punând bazele cercetărilor textuale. Se organizează conferinţe în Texas, Miami, Canterbury, San Diego. În plus, anii 60-70 anunţă interesul în retorică şi naratologie. Dintre contribuţiile acestor ani preţioasă pentru studiul nostru este lucrarea lui D. Thorburn – *Conrad's Romanticism* („Romantismul lui Conrad", 1974). Aprecierile critice din anii 80-90 poartă amprenta direcţiilor critice apărute de curînd: poststructuralismul, noul istorism, feminismul ş.a., propunând o abordare extrinsecă a lui J. Conrad. Critica conradiană recentă proiectează tendinţele contradictorii ale dezbaterilor interpretative, reevaluând implicit sau explicit lucrări concrete de-ale scriitorului. Incitante din perioada amintită şi până în prezent rămân studiile critice ale lui J. Hunter, J. Berthoud, C. Watts, A. Fogel, H. Bloom, D. Erdinast-Vulcan, R. Nadelhaft, G.M. Moore ş.a.

După cum ne-am putut convinge, receptarea lui J. Conrad în Polonia, Rusia, România, Anglia şi America demonstrează clar că latura romantică a lucrărilor scriitorului sau tehnica narativă utilizată a constituit un centru de interes pentru cercetători. Puţini sunt, însă, exegeţii, cu excepţia celor din est, care au operat cu termenul *neoromantism*, ceea ce ne obligă să-l elucidăm, să confruntăm teoriile existente la tema respectivă în est şi în vest, ca să stabilim în ce măsură persistă principiile doctrinei investigate în opera conradiană şi doza de noutate care i-o conferă.

Referinţe bibliografice:

1. GILLION A. *The Eternal Solitary. A Study of Joseph Conrad***.** New York: Bookman Associates, Inc., 1966. ISBN-10:1258152657.
2. ПОМЯНОВСКИЙ Е. *Кому сегодня нужен Джозеф Конрад***.** În *Новая Польша*, No. 7-8, 2004. *https://novapolshcha.pl/pdf/2004/07-08.pdf.*
3. УРНОВ Д.М. *Джосеф Конрад*. Москва: Издательство «Наука», 1977.
4. БУРЦЕВ А.А. *Английский рассказ, конец XIX – начало XX века: Проблемы типологии и поэтики*. Иркутск: Издательство Иркутского университета, 1991. РГБ ОД, 71:92-10/128-7.
5. PROTOPOPESCU D. *Fenomenul englez*. Bucureşti: Editura Grai şi Suflet - Cultură Naţională, 1996. ISBN: 978-606-8366-15-9.
6. VEREŞ G. *A Course in Nineteenth Century and Early Twentieth Century English Literature and Civilization*. Part I, The Novel. Iaşi: Universitatea „Al. I. Cuza", 1986.
7. JUCAN M. *Fabulă despre vină şi inocenţă***.** În *Tribuna. Săptăminal de cultură*, Nr. 37 (2206), 12-18 septembrie, 1996.
8. *THE CAMBRIDGE COMPANION TO JOSEPH CONRAD*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. ISBN: 9780511999437.